

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DAVAMLİ İNKİŞAFIN PLANLAŞDIRILMASI VƏ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ROLU

İxtisas: 5902.17 – “Davamlı inkişaf”

Elm sahəsi: Siyasi elmlər

İddiaçı: **Şövkət Azər qızı Mustafazadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Davamlı inkişaf” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

akademik

Urxan Kazım oğlu Ələkbərov

Rəsmi opponentlər:

siyasi elmlər doktoru, professor

Aqiyə Həbib qızı Naxçıvanlı

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Simnar Tanrıverdi oğlu Mamedov

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Xətai Məqsəd oğlu Salmanov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.30 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram Zakir oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

siyasi elmləri doktoru, professor

Sevda Ağamirzə qızı Əliyeva

Elmi seminarın sədri:

riyaziyyat elmləri doktoru, dosent

Elvin İbrahim oğlu Əzizbəyov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Sivilizasiyanın müasir mərhələsində dünya əhalisinin tələbatları, iqtisadiyyatın imkanları və planetin biomüxtəlifliyinin kənar müdaxilələrə məruz qalmadan qorunması imkanları arasında ziddiyyətlər kritik həddə çatmışdır. Müxtəlif elmi təhlillər nəticəsində müəyyən edilib ki, müasir dövrdə davamlı inkişafa nail olunması qlobal miqyasda cəmiyyətlərin sosial və iqtisadi inkişaf prosesi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan, davamlı inkişaf milli və beynəlxalq siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Davamlı inkişaf strategiyasının hazırlanması mərhələsi vəziyyətin qiymətləndirilməsi, eləcə də demoqrafik, iqtisadi, ekoloji və sosial inkişaf sahələrində üstünlük təşkil edən meyillərin müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Bu məqsədə isə yalnız demoqrafik amillər nəzərə alınmaqla nail olmaq mümkündür. Əhali davamlı inkişafın əsas amilidir. Bu səbəbdən istənilən davamlı inkişaf strategiyası əhalinin sayı, yaş strukturu, sıxlığı, sosial-iqtisadi quruluşu, təhsil səviyyəsi və miqrasiya axınları kimi demoqrafik göstəricilərin hesaba qatılmasını tələb edir. Çünki demoqrafik göstəricilər resurs istehlakına, infrastruktur və ekosistemlərə olan yükə, eləcə də səhiyyə, təhsil, mənzil və sosial müdafiə sahələrində ehtiyacları birbaşa təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, 2015-ci ildə BMT Baş Assambleyası “Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030-cu il Gündəliyi” adlı qətnamə ilə yekun sənəd qəbul edib. Həmin sənəd 17 məqsəd və 169 vəzifədən ibarətdir ki, onların həyata keçirilməsi bütün dünya ictimaiyyətinin bu vəzifələr ətrafında həmrəyliyi tələb edir. 2030 Gündəliyi Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin reallaşması üçün əsas şərt¹dir.

Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və dövlət idarəetmə formasından asılı olmayaraq hər bir ölkə üçün hərtərəfli və aktualdır. Davamlı inkişaf konsepsiyasının mərkəzində dayanan əhalinin sayı, məskunlaşması, sosial təminatı kimi məsələlər daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub.

¹ Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development // – New York: United Nations, – 2015. – 41 p.

Demoqrafik transformasiyanın yaratdığı çağırışlar müasir dünyanın ən kəskin problemlərindəndir.

Bəşəriyyətin inkişafı tarixi əhalinin sayı və çoxalma dinamikasının dəyişməsi ilə ayrılmaz əlaqəyə malikdir. Dünya əhalisinin formalaşma dinamikası son zamanlar beynəlxalq münasibətlər sisteminə və siyasi qərarların qəbuluna ciddi təsir göstərir. Dövrümüzün global problemləri sırasında xüsusi yer tutan demoqrafik problemlər bəşəriyyətin, demək olar, bütün global problemlərinin kəskinləşməsinə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası üçün demoqrafik inkişaf məsələləri daim prioritet olmuşdur. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hökumət demoqrafik sahədə ardıcıl və məqsədyönlü siyasət həyata keçirmişdir. Həmin siyasətin mühüm sənədlərindən biri də 1996-cı il 13 fevral tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası”dır².

Gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirən “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri”³ və “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün Sosial-İqtisadi İnkişaf Strategiyası”⁴ Dövlət Proqramlarında da davamlı inkişafın planlaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesində demoqrafik amillərin rolunun nəzərə alınmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanır.

Son onilliklərdə Azərbaycan əhalisinin sayında davamlı artım müşahidə edilmişdir. Bu artım yaş strukturunun dəyişməsi, urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi və miqrasiya fəallığının artması ilə müşayiət olunmuşdur. Sözügedən amillər səhiyyə sistemi, təhsil, əmək bazarı, infrastruktur və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrinə mühüm təsir göstərmişdir. İşğaldan azad edilmiş Qarabağ

² “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı // Fərman, – 9 dekabr, – 1999. – Bakı: №290.

³ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin təsdiq edilməsi barədə” sərəncamı // Sərəncam, – Bakı. – 2 fevral, – 2021. – 8 s.

⁴ “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı // Fərman, – Bakı: – 22 iyul, – 2022. №3378. – 24 s.

və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müasir demoqrafik nümunələrin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və uzun müddət faktiki olaraq əhalisiz qalmış, infrastrukturdan və həyat təminatı sistemlərindən məhrum edilmiş ərazilərin yenidən dirçəldilməsi hazırkı dövrdə daxili siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Hazırda bu ərazilər strateji demoqrafik artım və davamlı inkişaf potensialı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Böyük Qayıdış”⁵ Dövlət Proqramı çərçivəsində məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması, yeni yaşayış massivlərinin və “ağıllı” kəndlərin salınması, yol, enerji və su təchizatı, təhsil və səhiyyə infrastrukturlarının bərpası, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş genişmiqyaslı layihələr həyata keçirilir. Bu kontekstdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin demoqrafik potensialının bərpası Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Əhalinin artımı və onun dinamikası sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafın sərhədlərini müəyyən etdiyi üçün tarix boyu dünya ictimaiyyətini narahat etmişdir. İctimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində bu problem filosof və alimlərin elmi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə klassik demoqrafik məktəblər, xüsusilə T.Maltus, A.Ketelet, E.Ravenşteyn və başqaları demoqrafik dinamikanın və onun qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə, əhalinin təkrar istehsalının və miqrasiyasının iqtisadi inkişafa təsirinin araşdırılmasına mühüm töhfə vermişlər⁶. XX əsrin sonlarından etibarən demoqrafik dəyişikliklər problemi davamlı inkişafı sıx şəkildə araşdırılır. C.Kolduel, N.Dayson, M.Kinqin əsərlərində, eləcə də Dünya Bankı və Əhali Problemləri Bürosunun araşdırmalarında urbanizasiya, miqrasiya və əhalinin yaşlanmasının sosial-iqtisadi davamlılığa təsiri

⁵ “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İlham Əliyev Fərmanı // Fərman, – Bakı: – 16 noyabr, – 2022. №3587.

⁶ Альпидовская, М.Л. К вопросу об устойчивости теории Томаса Мальтуса // Теоретическая экономика, – 2020. №7, – с.69-77.

təhlil edilir⁷. Bu baxımdan əhalinin sayı və resurs istehlakı arasındakı əlaqəyə, həmçinin, demoqrafik amillərin davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına və təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. XX əsrdə və XXI əsrin ilk onilliklərində əhalinin sayı qlobal davamlılığın əsas amili hesab olunur. Bu baxımdan əhali sayının davamlı inkişafın mərkəzi amili hesab edilməsində, istehlak miqyasının, resurslardan istifadənin və ətraf mühitə təsirin müəyyən olunmasında əsas rol oynamış Roma Klubunun fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. D.Meadousun rəhbərlik etdiyi bir qrup alim tərəfindən hazırlanmış “Artımın həddudları” (1972) (“The Limits to Growth”) hesabatında demoqrafik amil əsas amillərdən biri hesab olunurdu, çünki əhalinin həddindən artıq artımı resursların tükənməsini sürətləndirir və ətraf mühitə olan yükü artırır⁸. “İnsanlıq yol ayrıcında” (“Mankind at the Turning Point”, 1974), “İnkişafdan kənar” (“Beyond the Limits”, 1992), “Dördüncü amil” (“Factor Four”, 1995), “Yətər artıq!” (“Come On!”, 2018) hesabatlarında əhalinin artım dinamikası ilə iqtisadi inkişaf, texnoloji tərəqqi və ekoloji davamlılıq arasında sıx əlaqə olduğu vurğulanmışdır⁹. Davamlı gələcəyin şərtləri kimi demoqrafik sabitliyə, təhsilə, səhiyyəyə və gender bərabərliyinə sərmayə qoyuluşunun zəruriliyi ön plana çəkilmişdir.

Davamlı İnkişaf Konsepsiyası Brundtland Komissiyasının “Bizim Ümumi Gələcəyimiz” (1987) hesabatında öz elmi izahını tapmışdır. Belə ki, bu hesabatda davamlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarına cavab verən inkişaf modeli kimi müəyyən edilmişdir¹⁰.

XXI əsrin Gündəliyi (1992) və Davamlı İnkişaf Məqsədləri (2015) sənədlərində demoqrafik aspektlər (səhiyyə, təhsil, gender bərabərliyi, urbanizasiya, miqrasiya) dayanıqlılığın əsas

⁷ Медков, В.М. Демография: учебник (Высшее образование) / В.М.Медков. Москва: Инфра-М, – 2003. – 544 с.

⁸ Meadows, D.H. Beyond the Limits / D.H.Meadows, J.Randers, D.L.Meadows. Chelsea Green Publishing, – 1992. – 300 p.

⁹ Weizsäcker, E.U von. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet – a report to the Club of Rome / E.U von. Weizsäcker, AWijkman. – Amazon: Springer, – 2018. – 256 p.

¹⁰ Евтеев, С.А. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) / Пер. с англ. – Москва: Прогресс, – 1989, – 321 с.

müəyyənediciləri kimi vurğulanır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əhalinin sayı ilə resurs istehlakı arasındakı əlaqəni, miqrasiya proseslərinin əmək bazarına, urbanizasiyanın məkan inkişafına, əhalinin qocalmasının səhiyyə və sosial müdafiə sistemlərinə təsirini əhatə edir¹¹.

Azərbaycanda davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya konsepsiyasının banisi akademik U.K.Ələkbərovdur. Akademik Urxan Ələkbərovun “İnsan inkişafının əsasları”, “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları”, “İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları”¹², bu və digər elmi əsərlərində bu mövzuya geniş şəkildə istinad edilmiş və konsepsiyanın elmi əsasları işlənib hazırlanmışdır. U.K.Ələkbərov öz əsərlərində davamlı inkişafın və ekoloji sivilizasiyanın fundamental elmi və praktiki əsaslarını davamlı inkişafın məqsədləri kimi təqdim edir. Müəllif qloballaşmanın ekoloji aspektlərini, müasir cəmiyyətin davamlı inkişafına keçid problemlərini və bu prosesdə mədəniyyət, təhsil, elm və texnologiyanın əhəmiyyətli rolunu xüsusi vurğulayır.

Azərbaycanda demoqrafik proseslərin öyrənilməsində Ş.M.Muradovun, Z.N.Eminovun, K.K.Şükürovun, R.D.Əfəndiyevin¹³ və digər alimlərin əsərləri önəmli yer tutur. Bu əsərlər ölkənin demoqrafik siyasətinin dərk edilməsində və formalaşmasında əsas rol

¹¹ Доклад Конференции ООН по окружающей среде и развитию // Резолюции, принятые на Конференции. ООН: Нью-Йорк: – Рио-де-Жанейро: – 3-14 июня, – 1992. – Том I. – 1993. – 520 с.

¹² Ələkbərov, U.K. İnsan inkişafının əsasları / U.K.Ələkbərov. – Bakı: Aspoliqraf, – 2016. – 280 s.; Ələkbərov, U.K. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları / U.K.Ələkbərov. – Bakı: Təhsil, – 2017. – 176 s.; Ələkbərov, U.K. İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları / U.K.Ələkbərov. – Bakı: Təhsil, – 2018. – 216 s.

¹³ Muradov, Ş.M. “Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişafı: tarixi dəyişiklikləri, yeni meyillər, problemlər” (1828-2020-ci illər) / Ş.M.Muradov. – Bakı: Elm və Bilik. – 2021. – 7 s.; Эминов, З.Н. Изменение демографической ситуации в Азербайджане // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, – 2011. №1, – с.95-100.; Шукюров, К.К. Демографические процессы в Азербайджане: историографические аспекты // Институт Истории имени А.А.Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана, – Баку: – 2024. – с.163-168.; Эфендиев, Р.Дж. Важнейшие аспекты демографического развития в Азербайджане за 25 лет независимости республики // Р.Дж.Эфендиев, Н.Асадов. / Экономика и государство, – 2017. №6, – с.51-58.

oynayır. Onlar balanslaşdırılmış iqtisadi artıma, sosial rifaha və ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş strategiyaların hazırlanması üçün zəruri məlumatlar və təhlillər təqdim edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin *tədqiqat obyektini* demoqrafik proseslər (doğum, ölüm, miqrasiya və b.) təşkil edir. *Tədqiqatın predmeti* isə demoqrafik məlumatların sosial-iqtisadi inkişafda nəzərə alınması, strategiya və proqnozların işlənilib hazırlanması metodları, üsulları və mexanizmləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin məqsədi davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə olunması proseslərində demoqrafik göstəricilərin əhəmiyyətini və rolunu müəyyən etmək, sosial-iqtisadi artım və ekoloji tarazlıq üçün onlardan səmərəli istifadə mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı tədqiqat **vəzifələrini** həll etmək lazımdır:

- Davamlı inkişaf kontekstində demoqrafik proseslərin elmi-nəzəri əsaslarını və davamlı inkişaf indeksləri ilə bağlı əsas demoqrafik göstəriciləri araşdırmaq;

- Əhalinin artımını və ailə planlaşdırılmasını xarakterizə edən göstəricilərin müqayisəli xarakterini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Əhali artımı və istehlak amilləri arasında əlaqənin müəyyən edilməsi (enerji səmərəliliyi, karbon emissiyaları, eko-izin dəyərləri) tədqiq etmək;

- Qlobal iqlim dəyişikliyi nəticəsində Azərbaycanın digər ölkələrlə “ekoloji iz” və biotutum göstəricilərinin dəyişikliklər dinamikasının təhlilini aparmaq;

- Azərbaycan Respublikasının demoqrafik siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərinin təhlil edilməsi və demoqrafik asılılıq nisbətinin müqayisəli təhlili;

- Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunan ərazilərində demoqrafik proseslərin əsas tendensiyalarını və perspektivlərini müəyyən etmək;

Tədqiqat metodları. Aparılan tədqiqat zamanı məqsədlərdən asılı olaraq dissertasiya işində nəzəri, müqayisəli, statistik, empirik metodlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi zamanı indeks metodundan (demoqrafik proseslərin indekslərinin hesablan-

ması, demoqrafik yük indeksi), tarixi-müqayisəli metoddan, fokus qruplardan (demoqrafik siyasətə münasibətin öyrənilməsi) istifadə edilmişdir. Birlikdə götürülmüş bu üsullar demoqrafik dəyişikliklər və onların səbəbləri haqqında hərtərəfli anlayışı təmin edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Demoqrafiya ilə davamlı inkişaf arasında əlaqənin nəzəri və metodoloji aspektləri;

– Demoqrafik amilin davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə olunmasında sistemyaradıcı element kimi rolu elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

– İnsan potensialının formalaşmasına təsir göstərən demoqrafik proseslərin səciyyəvi xüsusiyyətləri davamlı inkişafın strateji planlaşdırılmasında mühüm amil kimi araşdırılmışdır.

– Davamlı inkişaf konsepsiyası və Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsi kontekstində demoqrafik parametr və amillərlə iqtisadi, sosial və ekoloji göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilmişdir.

– Azərbaycanda demoqrafik transformasiya proseslərinin əsas xüsusiyyətləri və onların müasir ailə planlaşdırılmasına, eləcə də əhalinin təkrar istehsalı prosesinə təsiri müəyyən edilmişdir.

– Proqnozlaşdırma metodlarından istifadə etməklə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə əhalinin qayıdışı ilə bağlı proqramların həyata keçirilməsi kontekstində Azərbaycanın demoqrafik siyasətinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi davamlı inkişaf kontekstində demoqrafik proseslərin əsas qanunauyğunluqlarını müəyyən etməkdir.

– İlk dəfə olaraq davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə olunmasında demoqrafik proseslərin rolunun sistemli təhlili aparılmışdır.

– Demoqrafik göstəricilərin iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətə inteqrasiyasının nəzəri və metodoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır.

– Azərbaycan Respublikasının təmsalında demoqrafik amillərin regional inkişaf strategiyalarına təsir mexanizmləri (xüsusilə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə) müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti davamlı inkişaf kontekstində demoqrafik proseslərin təhlili və proqnozlaşdırılması metodologiyasının işlənib hazırlanmasında, eləcə də yeni idarəetmə yanaşmalarının əsaslandırılmasındadır. *Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti* sosial inkişafın strateji planlaşdırılması və idarə edilməsində demoqrafik məlumatlardan səmərəli istifadəyə dair dövlət orqanları, biznes və sosial institutlar üçün tövsiyələrin hazırlanmasında ifadə olunur. Bu baxımdan, dissertasiyanın nəticələri elmi sahədə, dövlət idarəçiliyində, biznes və sosial siyasətdə tələb oluna bilər, sosial-iqtisadi sistemlərin davamlılığının artırılmasına töhfə verə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunub. Eyni zamanda, dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq və milli elmi konfranslar, simpoziumlar və dəyirmi masalarda öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın məzmununun əsas müddəaları müəllif tərəfindən indiyədək çap olunmuş 7 elmi məqalə və 8 beynəlxalq konfransda təqdim edilmişdir. Elmi əsərlər Azərbaycanda, digər ölkələrdə, milli və beynəlxalq elmi attestasiya qurumları tərəfindən təsdiq edilmiş nəşrlərdə dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Davamlı inkişaf” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlardan ibarətdir. Giriş 7 səhifə – 14152 işarə, I fəsil 40 səhifə – 62389 işarə, II fəsil 61 səhifə – 93433 işarə, III fəsil 36 səhifə – 55159 işarə, nəticə 3 səhifə – 5759 işarəni əhatə edir. Dissertasiyanın ümumi həcmi (titul səhifəsi, mündəricat, şəkillər, cədvəllər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlardan istisna olmaqla) – 230892 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” bölməsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd

və vəzifələri, tədqiqatın metodları müəyyənləşdirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilmiş, tədqiqat işinin aprobasiyası və dissertasiyanın strukturu qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** **“Davamlı inkişaf konsepsiyası kontekstində demoqrafik proseslərin idarə edilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə müasir cəmiyyətin inkişafı üçün əsas paradiqma kimi davamlı inkişafın nəzəri əsaslarının formalaşmasının əsas mərhələləri, həmçinin, müxtəlif şərait və dövrlərdə demoqrafik proseslər və davamlı inkişaf göstəriciləri arasındakı əlaqə təqdim olunur.

Birinci fəslin ***“Müasir inkişaf konsepsiyaları və onların idarəetmədə rolu”*** adlı birinci paragrafda cəmiyyətin inkişafında müxtəlif yanaşma və konsepsiyaların formalaşmasının təkamül mərhələləri araşdırılmış və hərtərəfli tədqiqat aparılmışdır. Müasir inkişaf konsepsiyaları iqtisadi artımı, sosial rifahı və ekoloji davamlılığı inteqrasiya etməyə yönəlmişdir. Bu konsepsiyalar daha mürəkkəb xarakter daşıyır, sosial və ekoloji sərhədləri nəzərə alır və çoxsahəli yanaşma tələb edir. XXI əsrin mühüm inkişaf konsepsiyaları arasında davamlı inkişaf, ekoloji sivilizasiya, insan inkişafı, inklüziv inkişaf, dairəvi iqtisadiyyat, rəqəmsal inkişaf və global ədalətli inkişaf nəzərə çarpır.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşmasının başlanğıcı adətən XX əsrin 60-70-ci illərinə aid edilir və bu, Roma Klubunun fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Birinci Ümumdünya Ətraf Mühit Konfransı 1972-ci ildə Stokholmda ekoloji problemlərin müzakirəsinə həsr olunmuş tədbir kimi keçirilmişdir. 1983-cü ildə dünya iqtisadiyyatının davamlı inkişaf rejiminə keçidinin məzmununu və şərtlərini müəyyən etmək üçün BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyası yaradılmışdır¹⁴. Konsepsiyanın elmi tərfi ilk dəfə 1987-ci ildə Norveçin Baş naziri Qro Harlem Brundtlandın rəhbərlik etdiyi Dünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası (WCED) tərəfindən hazırlanmışdır. Brundtland Komissiyası davamlı inkişafı gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl

¹⁴ Klarin, T. Davamlı inkişaf konsepsiyası: Başlanğıcdan müasir məsələlərə qədər // – Zaqreb: Beynəlxalq İqtisadiyyat və Biznes İcmalı, – 2018, cild. 21, – s.67-94.

gətirmədən indiki nəsillərin ehtiyaclarına cavab verən inkişaf kimi müəyyən etmişdir¹⁵. Davamlı inkişaf cəmiyyət, biznes və dövlətin birgə iştirakı ilə həm sosial, həm də ekoloji məsuliyyət daşıyaraq, davamlı iqtisadi artıma nail olmağa imkan verən uzunmüddətli inkişaf modelidir. İnküziv inkişaf konsepsiyası (Inclusive Development) iqtisadi artımın yalnız ümumi göstəricilərlə deyil, bütün əhali qruplarının rifahına bərabər çıxış imkanları ilə təmin olunması prinsipinə əsaslanır¹⁶. Bu modeldə, davamlı inkişaf modelindən fərqli olaraq, iqtisadi artım əsas prioritet kimi çıxış etmir, əksinə, antroposentrik dünyanın paradigmatik tənqidi və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasında kifayət qədər vurğulanmayan “ekosentrik” dünyanın qəbuluna çağırış mövcuddur. İnküziv inkişaf xüsusilə sosial ədalət, insan hüquqlarının qorunması və ətraf mühitlə uyğunluq prinsiplərinə əsaslanan “inküziv iqtisadi artım” və “inküziv sərvət artımı” üzərində cəmlənir. Bu konsepsiya neoliberal kapitalizmə effektiv alternativ olmaqla yanaşı, davamlı inkişaf modelinə də düzəliş və tamamlayıcı yanaşma kimi xidmət edə bilər. Ona görə də inküziv inkişaf prinsipləri əsasında inkişaf modellərinin konseptuallaşdırılması və hazırlanması vacib görünür.

Birinci fəslin ***“Davamlı inküziv inkişafı dəyərləndirən amillər”*** adlanan ikinci paragrafında qeyd edilir ki, ölkələrin davamlı inkişafının qiymətləndirilməsi üçün əmsallar sistemindən istifadə edilir: insan inkişafı indeksi, gender inkişaf indeksi, gender bərabərsizliyi indeksi, inküziv inkişaf indeksi. Hər bir indeksin ölçülməsi üçün xüsusi meyarlar və parametrlər sistemi hazırlanmışdır. Bu indekslər müəyyən bir dövrdə ölkələrin inkişaf səviyyəsini nümayiş etdirir və hər biri ölkələrin davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq səviyyəsini qiymətləndirməyə xidmət edir. İnsan inkişafı indeksinin göstəriciləri üç əsas blok üzrə təsnif edilir:

¹⁵ Quzey, V.A. Davamlı inkişaf paradigmasının formalaşması // Maliyyə Tədqiqatları, – Bakı. – 2021. №4(73), – s.56-72.

¹⁶ Ələkbərov, U.K. Azərbaycan Respublikası və keçmiş SSRİ ölkələrində davamlı inküziv inkişaf: müqayisəli təhlil // – Bakı: Dövlət İdarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal, – 2020. №1(69), – s.123-138.

sağlamlıq, təhsil və iqtisadi inkişaf¹⁷. Azərbaycanda insan inkişafı indeksi göstəricilərində artım qeydə alınıb, bu da Azərbaycanın siyasətində siyasi, iqtisadi və sosial sabitliklə bağlıdır.

Gender inkişaf indeksi (GDI) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) tərəfindən hazırlanmış və ölkədə qadın və kişilərin insan inkişafı səviyyəsini müqayisə edən göstəricidir. Gender inkişaf indeksinə görə Azərbaycan ikinci qrupa aiddir – bərabərlik orta səviyyədədir.

Gender bərabərsizliyi indeksi (GII) BMTİP tərəfindən hazırlanmış mürəkkəb göstəricidir və dünya ölkələrində gender bərabərliyinin səviyyəsini üç əsas kateqoriya üzrə ölçür: reproduktiv sağlamlığın qorunması, vətəndaş hüquqları və imkanları, həmçinin, iqtisadi fəaliyyət və əmək bazarında iştirak¹⁸.

İnklüziv inkişaf indeksi. 2017-ci ildə Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda (WEF) təqdim olunan inklüziv davamlı inkişaf indeksi (IDI) dövlət və özəl sektor əməkdaşlığını gücləndirmək, davamlı və inklüziv iqtisadi tərəqqini təşviq etmək və qlobal iqtisadiyyatın gələcəyini formalaşdırmaq məqsədilə hazırlanmış sistemli bir təşəbbüs olaraq təqdim edilmişdir¹⁹.

Birinci fəslin ***“Davamlı inklüziv inkişafa təsir edən demoqrafik indikatorlar”*** adlanan üçüncü paragrafında qeyd olunur ki, əhalinin əsas diaqnostik xüsusiyyətlərini əks etdirən demoqrafik göstəricilərin hərtərəfli təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yarımfəsilə “demoqrafiya” anlayışının meydana gəlməsi, demoqrafik elmin müxtəlif mərhələlərinin elmi əsaslarının (Tomas Robert Maltusun neomaltus-

¹⁷ Human Development Index (HDI): [Electronic resource] / The official website of United Nations Development Programme. – 2022. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>

¹⁸ Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı. Gender inkişaf indeksi (GDI): [Elektron resurs] / – Nyu York: BMTİP. Giriş rejimi: <https://hdr.undp.org/en/content/gender-development-index-gdi> – (müraciət tarixi: 12.09.2025).

¹⁹ Ələkbərov, U. K. Azərbaycanın sosial siyasəti Davos Dünya İqtisadi Forumunun təsisçisi və prezidenti Klaus Martin Şvabın qlobal hesabatında // Azərbaycan. – 2019, 16 may. №106(8129), – s.3.

çuluq nəzəriyyəsindən müasir dövrə kimi) təhlili öz əksini tapmışdır²⁰. Müasir demoqrafik keçid nəzəriyyəsi, ikinci demoqrafik keçid nəzəriyyəsi, demoqrafik dövr nəzəriyyəsi, biodemoqrafik nəzəriyyələr və ekodemoqrafik nəzəriyyələr demoqrafik prosesləri izah edən və əhalinin sayının və paylanmasının dinamikasını proqnozlaşdıran nəzəriyyələrdir. Demoqrafik nəzəriyyələrin dövrlərinin dəyişməsinə əsaslanaraq, sosial, iqtisadi və tarixi amillərin təsiri altında əhalinin ölçüsündə, quruluşunda və çoxalmasında dəyişiklik qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi aparılır²¹. Demoqrafik statistikanın nəticələrinə uyğun olaraq, əhaliyə birbaşa (doğum və ölüm nisbətləri, miqrasiya) və dolayısı yolla (təhsil səviyyəsi, iqtisadi inkişaf, sosial-mədəni dəyişikliklər) təsir edən demoqrafik göstəricilər müəyyən edilir. Əhalinin təkrar istehsalının təsnifatı iki növə bölünür: ənənəvi (primitiv) tip və müasir²². Əhalinin təkrar istehsalının müxtəlif növləri bəşəriyyətin demoqrafik tarixində ardıcıl mərhələləri təmsil edir. Bu baxımdan əhalinin demoqrafik münasibətlər sistemi yenilənir, reproduktiv prosesin idarə olunma qabiliyyəti, səmərəliliyi, davamlılığı artır.

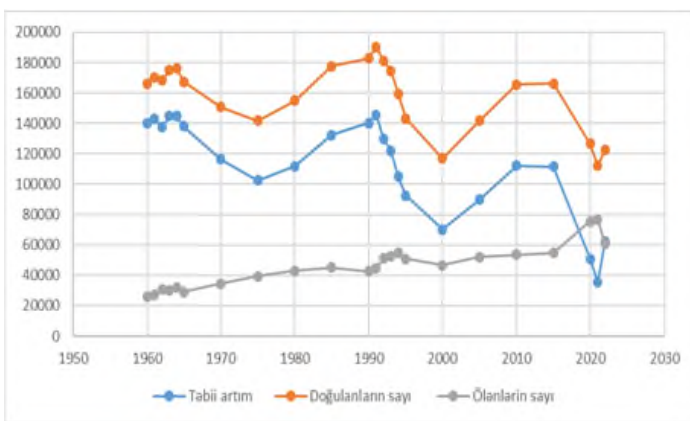
Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **“Davamlı inklüziv inkişafın planlaşdırılması və idarədilməsində demoqrafik siyasətin və istehlak xüsusiyyətlərinin rolu”** adlanır və dörd paraqraftan ibarətdir. Bu fəsil demoqrafik inkişafın təmin edilməsi və davamlı inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılması üçün vacib olan göstəricilərin təhlilinə həsr olunmuşdur. İkinci fəslin **“Demoqrafik artım siyasətinin mövcud tendensiyaları və transformasiyalar”** adlanan birinci paraqrafında qeyd edilir ki, Azərbaycanda əhalinin artım dinamikasının öyrənilməsi böyük strateji əhəmiyyət kəsb edir. 1960-2024-cü illəri əhatə edən təqdim olunan dinamika tarixi, siyasi, sosial və mədəni amillərin bu

²⁰ Щеголевский, В.А. Глобальный демографический кризис с позиций теории Т.Мальтуса и неомальтузианцев // Историко-экономические исследования. – 2016. Т. 17, №2, – с.278-296. DOI: 10.17150/2308-2588.2016.17(2).278-296.

²¹ Минакова, И.В. Демографические процессы и управление ими в обеспечении социально-экономического развития в современных условиях / И.В.Минакова, А.С.Шевякин, Д.А.Щукина // – Алтай: Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2024. №6-2, – с.330-339.

²² Михеева, А.Р. Демографический фактор развития общества: оценки и идеи // Вестн. Новосиб. гос. ун-та: Социально-экономические науки. – 2014. Т. 14, вып. 2. – с. 155-161.

proseslərə təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Tədqiq olunan dövrdə əhalinin artım tempi yüksək olsa da, son illərdə bir sıra səbəblərdən əhalinin artım tempində bir qədər azalma müşahidə edilmişdir²³.

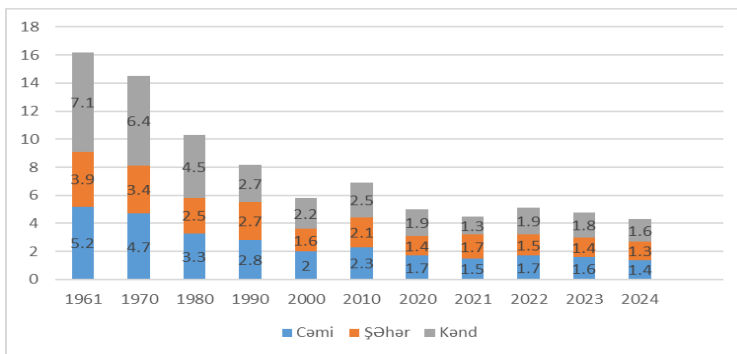
Şəkil 1. *Azərbaycan Respublikasında əhalinin təbii artım, doğum, ölüm sayının dinamikası*

Məlumat mənbəyi: *Dövlət Statistika Komitəsi*

Son illərdə Azərbaycanda ümumi nəsilvermə əmsali göstəricilərində azalma müşahidə olunur. Şəkil 2 göstərir ki, 1960-cı ildə Azərbaycanda reproduktiv yaşda olan (15-49 yaş) hər bir qadına orta hesabla 7,1 uşaq düşürdüsə, 2020-2024-cü illərdə bu rəqəm 1,6-1,4 təşkil edib. Beynəlxalq standartlara görə, optimal ümumi nəsilvermə nisbətində əsasən hər qadına 2,1 və ya daha çox uşaq düşür. Bu tendensiya davam edərsə, əhali təbii artımını və reproduktiv proseslərini qoruyub saxlaya bilməyəcək²⁴. 1990-cı illərdən bəri Azərbaycanda əhali arasında ömür müddəti digər illərlə müqayisədə artmışdır. Tədqiqatın bütün illərində qadınların ömür müddəti kişilərə nisbətən bir neçə il daha yüksək olmuşdur.

²³ Халафли, Х. [и др.] Региональные особенности динамики рождаемости в Азербайджане // Azerbaijan Medical Journal, – 2025. №1, – с.122-126. <https://doi.org/10.34921/amj.2025.1.021>

²⁴ Şükürov, K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdə) / K.K.Şükürov. – Bakı: Elm, – 2004. – 974 s.

Şəkil 2. Azərbaycanda ümumi nəsilvermə əmsalı göstəriciləri
Məlumat mənbəyi: Dövlət Statistika Komitəsi

Ən yüksək göstəricilər 2023-2024-cü illərdə qeydə alınmışdır (kişilər – 73,5 il, qadınlar – 78,4 il). Azərbaycanda həm daxili, həm xarici miqrasiya prosesləri ölkənin demoqrafik inkişafında, xüsusən də gənc nəsil arasında mühüm rol oynayır. Ən yüksək göstəricilər 90-cı illərdə müşahidə olunub (49%), sonrakı illərdə, xüsusən 2005-ci ildən başlayaraq sabit dinamika qeyd olunub²⁵. Azərbaycan gənc və dinamik əhalisi ilə regionda demoqrafik üstünlüyü saxlayır. Lakin gələcəkdə yaşlanma riski və doğum səviyyəsinin azalması səbəbi ilə əhali siyasətində tədbirlər zəruridir.

İkinci fəslin ***“Ailə planlaşdırılması siyasətinin müasir meyilləri və əsas xüsusiyyətləri”*** adlı ikinci paragrafda ailə siyasətinin təmin edilməsinə təsir edən doğumun ümumi əmsalı, brutto və netto təkrar istehsal əmsalları, ana və körpə ölümü, nikah və boşanma nisbətləri və ev təsərrüfatlarının uşaqların sayına görə bölgüsü göstəriciləri araşdırılmışdır. Azərbaycanın ümumi doğum əmsalı göstəricilərinin dəyişmə dinamikasında azalma tendensiyləri qeydə alınmışdır. 1950-ci ildə həmin göstərici 31,2% və ya hər 1 000 nəfərə 31 uşaq təşkil edirdisə, sonrakı illərdə bu göstərici tədricən azalır. Bu, patriarxal quruluşdan nuklearlaşma (kiçik ailə) strukturuna keçidi açıq şəkildə nümayiş etdirir²⁶. Ailələrdə uşaqların sayının azalması, emansipasiya

²⁵ Эминов, З.Н. Изменение демографической ситуации в Азербайджане // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, – 2011. №1, – с.95-100.

²⁶ Шукюров, К.К. Демографическое развитие Азербайджана после обретения независимости: основные периоды и их характеристики // Демографические

prosesləri, təhsil və ailə planlaşdırmasının yüksəlməsi ilə əlaqəli müasir əhalinin təkrar istehsalı yaranır. Həmçinin, brutto və netto əmsallarda azalma tendensiyası da öz əksini tapmışdır. 2020-2024-cü illərdə hər iki əmsalın göstəriciləri 1-dən aşağıdır, bu isə əhalinin təkrar istehsalını çətinləşdirir. Azərbaycan Respublikasında körpə ölümünün ən yüksək göstəriciləri ilə 1950-ci illər xarakterizə olunur (hər 1 000 diri doğuma 67,6). Növbəti illərdə bu göstəricilərdə 2010-cu ildə 11,2, 2020-ci ildə 9,8, sonrakı illərdə isə 7,5-ə qədər azalma müşahidə olunur²⁷. Ana ölümü nisbətləri digər illərlə müqayisədə 1995-ci (hər 100 000 diri doğulana 37) və 2000-ci (hər 100 000 diri doğulana 37,6) illərdə qəbul edilən normadan təxminən üç dəfə yüksək müşahidə olunmuşdur²⁸. Növbəti illərdə müsbət dinamika müəyyən olunmuş, lakin 2023-cü ildən göstəricilərdə müəyyən artım qeydə alınmışdır. Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyinin hesabatlarında təqdim olunmuş məlumatlara görə, əsas səbəblər arasında tez-tez aşkar göstərişlər olmadan həyata keçirilən qeysəriyyə əməliyyatlarının sayının artması, ixtisaslı tibbi yardıma gec müraciət, ağırlaşmalar və doğuşdansonrakı infeksiyalar, eləcə də ananın erkən və ya gec yaşı var. Qadınlar tez-tez tibb xidmətlərinə müraciət etmir, kənarda qalırlar ki, bu da həm ana, həm də körpə ölümünün artmasına səbəb olur²⁹. Bu nəticələrin qarşısını almaqdan ötrü ana sağlamlığını qorumaq və riskləri minimuma endirmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Şəkil 3-də 1950-2024-cü illər arasında Azərbaycanda rəsmi olaraq qeydə alınmış nikah və boşanma nisbətindəki dəyişikliklərin dinamikası əsasında 1950-1980-ci illər digər illərlə müqayisədə

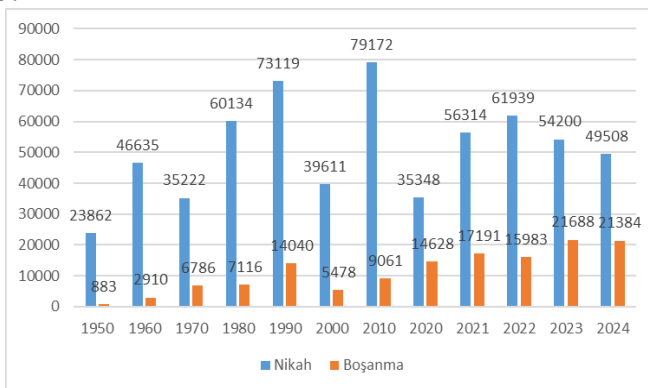
факторы адаптации населения к глобальным социально-экономическим вызовам. Сборник научных трудов. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, – 2023. – с.107-112.

²⁷ Архангельский, В.Н. Здоровье как фактор реализации репродуктивных намерений / А.А.Савина, В.Н.Архангельский, Е.В.Землянова // Здоровье мегаполиса. – 2024. – Т. 5, вып. 4, ч. 2. – с. 305-315 DOI: 10.47619/2713-2617.zm.2024.v.5i4p2;305-315

²⁸ Bianchi, S.M. A Demographic Perspective on Family Change // Journal of Family Theory & Review. – 2014. №6, – p.35-44.

²⁹ UNFPA & Səhiyyə Nazirliyi. Reproktiv Sağlamlıq və Ailə Planlaşdırması Proqramı // – Bakı: – 2009-2020.

nikahlara nisbətən boşanma nisbətinin aşağı olması ilə xarakterizə olunurdu.

Şəkil 3. *Azərbaycan Respublikasında nikahların və boşanmaların sayı*
Məlumat mənbəyi: *Dövlət Statistika Komitəsi*

Sonrakı illərdə boşanmaların evlilik nisbəti artmağa başladı. Lakin 1990-cı illərdə nikahların kəskin azalması və boşanmaların artması müşahidə edildi. Bu, Azərbaycanda keçid dövründə ciddi fəsadların nəticəsidir. 1993-cü ildə 60028 nikah qeydə alındığı halda, 1996-cı ildə bu rəqəm 38 572 olub və boşanma nisbətləri də artıb³⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə nikah və boşanma nisbətləri paralel olaraq artmaqdadır³¹. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri arasında evliliyə münasibətin dəyişməsi, “ailəni nəyin bahasına olursa-olsun qorumaq”dan şəxsi münasibətlərə üstünlük verilməsinə paradigma dəyişikliyi, qadınların iqtisadi müstəqilliyi, media və internetin rolu, planlaşdırılmamış erkən nikahlar və hüquqi prosedurların sadələşdirilməsi yer alır³².

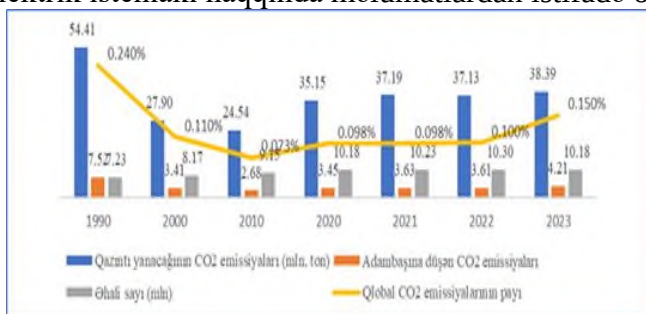
İkinci fəslin **“*Demografik və istehlak amillərinin dəyişmə dinamikası*”** üçüncü paragrafında qeyd edilir ki, enerji səmərəliliyi

³⁰ Aliyeva, Y.N. Dichotomy of Family Relations of Azerbaijani Society in the Process of Globalization // SocioEconomic Challenges, – 2017, Vol. 1, Issue 4, – p.104-116.

³¹ Solsona, M. The second demographic transition from a gender perspective. Innovation // The European Journal of Social Science Research. – 1998. №11, – p.211-25.

³² Корчагина, Т.А. Брачность и разводимость как показатели демографической безопасности страны. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, – 2024, т.7-1 (94), – с.177-181.

bütün fəaliyyət sahələrində enerji resurslarından rəşional istifadənin əhəmiyyətinin artırılmasına yönəlmiş təşkilati, iqtisadi və texnoloji tədbirlərin məcmusudur³³. Enerji göstəriciləri iqtisadi və insan fəaliyyəti, enerji istehlakı və karbon qazı (CO₂) emissiyaları arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili üçün mühüm vasitədir. Bu göstəricini hesablamaq üçün hər bir ölkənin əhalisinin sayına bölünən il üzrə ümumi elektrik istehlakı haqqında məlumatlardan istifadə olunur.

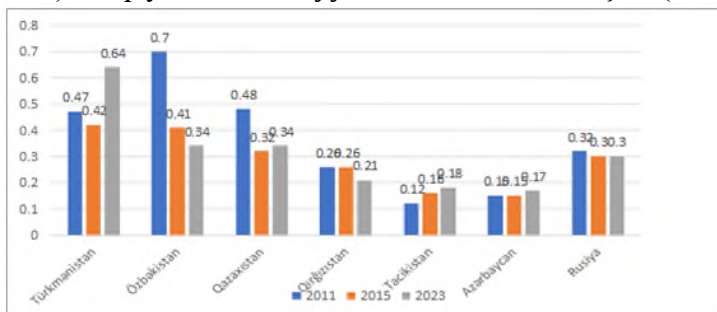
Şəkil 4. *Azərbaycanda əhali sayı və adambaşına düşən CO₂ emissiyalarının nisbəti*

Məlumat mənbəyi: *Dunya Bankı, 2024*

Azərbaycanın neft və qaz ölkəsi olmasına baxmayaraq, adambaşına düşən istixana qazlarının həcmi illər ərzində davamlı olaraq azalıb. Şəkil 4-də davamlı inkişafın xarakterik olan dörd əsas göstəricisi arasındakı əlaqə göstərilir. Ən vacib diaqnostik göstəricilər adambaşına düşən CO₂ emissiyaları, əhali sayı, qazıntı yanacaqlarından yaranan CO₂ emissiyaları və qlobal miqyasda CO₂ emissiyalarının payıdır. 1990-cı illərdə neft, qaz və yanacaq sənayesinin intensiv inkişafı nəticəsində ən yüksək CO₂ emissiyaları (adambaşına 7,52 ton) qeydə alınıb. Növbəti illərdə bu göstəricilərdə azalma meyli müşahidə olunub. 1990-cı ildə Qlobal CO₂ emissiyalarının payı 0,240%, yəni Azərbaycanın bütün qlobal emissiyalarının 0,24%-ni təşkil edirdi. 2023-cü ildə Azərbaycanın ümumi qlobal emissiyalardakı payı 0,15% təşkil etmişdir ki, bu da digər ölkələrlə müqayisədə olduqca aşağıdır. Şəkil 5-də bəzi MDB

³³ Alakbarov, U.K. [et.al.] Energy efficiency as an indicator of sustainable development policy // – Canada: The Azerbaijan experience paper Journal of Sustainable Development, – 2017. – Vol.10, №3, – p.187-193.

ölkələrində CO₂ emissiyalarının dinamikasında ən aşağı göstəricilər Azərbaycana məxsusdur və 2011-ci ildən 2023-cü ilə qədər göstəricilər nisbətən sabit olaraq 0,15 ilə 0,17 arasında qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələr təxminən 0,2 kq/CO₂-yə malikdir. Türkmənistan 2023-cü ildə göstəricilərini əvvəlki illərlə (0,42-0,47) müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır (0,64).

Şəkil 5. Bəzi MDB ölkələrinin bir ABŞ dolları (AGP ilə) məbləğində ÜDM vahidinə düşən istixana qazlarının atmosferə atılmasının dəyişmə dinamikası, kq
Məlumat mənbəyi: Dünya Bankı, 2024

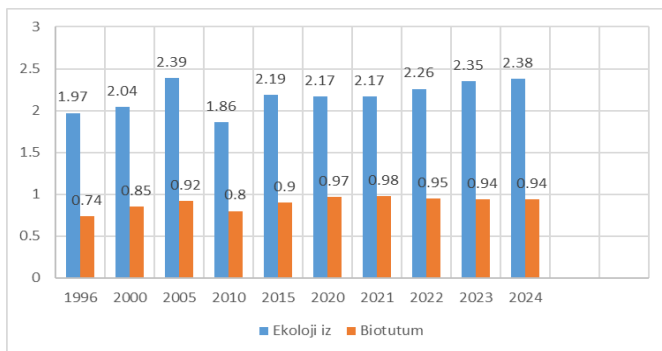
Həmin dəyişikliklərin əsas səbəbləri xammaldan asılılıq, enerji səmərəliliyi və köhnəlmiş texnologiyalar və avadanlığın istifadəsidir. Özbəkistan və Qazaxıstan isə əks tendensiya nümayiş etdirir³⁴. 2011-ci ildə bu ölkələr ən yüksək göstəriciləri nümayiş etdirmişlər, lakin sonrakı illərdə göstəricilərdə əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə olunmuşdur. Cədvəldə təqdim olunan digər ölkələr də oxşar tendensiya göstərir və son illərdə istixana qazı emissiyaları dinamik şəkildə azalır. Azərbaycan modelinə xas olan müsbət dinamikanın əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, diversifikasiyasıdır. İllər ərzində Azərbaycan iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə müasir, innovativ texnologiyalardan, avadanlıqdan və idarəetmə metodlarından istifadə edərək çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalara və protokollara qoşulmuşdur³⁵. Azərbaycan 1995-ci ildə BMT-nin İqlim

³⁴ Gubadov, M.N. Regional features of sustainable development in the context of global climate change // 7th CEO International Social Science Congress, – Uzbekistan: – 2023. – p.151-154.

³⁵ Mustafazade, Sh.A. Demographic features and energy efficiency as factors of sustainable development // Student Scientific Community, Higher School Of State

Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasını və 2000-ci ildə Konvensiyanın Kioto Protokolunu ratifikasiya etdikdən sonra qlobal iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərini azaltmaq üçün beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuşdur. Ölkəmiz 2016-cı ilin oktyabr ayında Paris Sazişini ratifikasiya etmişdir. Uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycan 2030-cu ilə qədər istixana qazı tullantılarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağı planlaşdırır.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə “Əhali artımı və istehlak mədəniyyətinin davamlı inkişafda rolu” adlanır. Bu yarım fəsildə ətraf mühitin qorunması və resurslardan istifadə arasında tarazlığın təmin edilməsi prinsiplərinə əsaslanan sosial inkişafın hədəf modeli təhlil edilir. “İstehlak mədəniyyəti” anlayışı genetik olaraq “istehlak cəmiyyəti” anlayışı ilə bağlıdır. İstehsal və istehlak mədəniyyəti davamlı inkişafın ekoloji iz kimi parametrlərini müəyyən edir, onun köməyi ilə iqtisadi inkişaf və onun ətraf mühitə təsiri arasındakı əlaqə təhlil edilə bilər. Ekoloji iz birbaşa istehlakın ekoloji izinin (EF – ecological footprint) və ərazinin bioloji tutumunun (BC – biocapacity) müqayisəsi yolu ilə qlobal hektarlarla (qha) ölçülür³⁶.

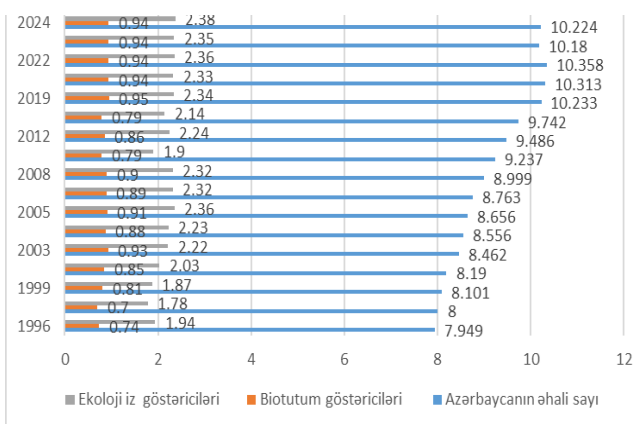
Şəkil 6. Azərbaycanın ekoloji iz və biotutum göstəricilərinin dəyişmə dinamikası (qha adambaşına)

Məlumat mənbəyi: Global Footprint Network

Audit Lomonosov Moscow State University, Annual International Conference “Carpe Scientiam”– Moscow: Courses Of International Business In, New Economic Paradigm. – 30th November, – 2022, – 136 p.

³⁶ Саушева, О.С. Экологический след современных социально-экономических систем: измерение и тенденции // Научный журнал НИУ ИТМО, Серия "Экономика и экологический менеджмент", – 2020. № 3, – с.89-97

Şəkil 6-də 1996-cı ildən 2024-cü ilə qədər Azərbaycanın ekoloji iz göstəricilərinin dəyişmə dinamikası (adambaşına düşən qha ilə ifadə olunur) göstərilir³⁷. Mövcud təsnifata görə, adambaşına 1,6-1,7 qha düşürsə, ətraf mühit üçün məqbul yük hesab olunur. Orta hesabla, dünyada adambaşına düşən qlobal ekoloji iz təxminən 2,6-2,8 qha/adam, Aİ ölkələrində təxminən 4,5 qha/adam, ABŞ-də isə 7-8 qha/adam və s. təşkil edir³⁸. Azərbaycan üçün ekoloji iz 1,97-2,38 qha/adam diapazonunda dəyişməsi ölkə üçün məqbul dərəcədə orta yük olduğunu göstərir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın ekoloji izini formalaşdıran əsas amillər enerji və sənaye (qazıntı yanacaqlarının yandırılması, CO₂ və metan konsentrasiyalarının artması), su ehtiyatları (sərhədyanı çayların çirklənməsi, içməli suyun itirilməsi), meşələr (adambaşına cəmi 0,12 hektar düşür) və s.-dir. Orta hesabla, adam-başına düşən biotutum üçün qlobal ekoloji norma təxminən 1,6-dır.

Şəkil 7. Azərbaycanda əhali sayının biotutum və ekoloji iz göstəricilərinə olan nisbəti

Məlumat mənbəyi: Global Footprint Network

Şəkil 7-də 1996-cı ildə Azərbaycan əhalisi 7 726,2 milyon nəfər, ekoloji iz adambaşına 1,97 qha, biotutum 0,74 qha, 2020-ci ildə isə

³⁷ Hübətov, F.D. Azərbaycan Respublikasında iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin yumşaldılması tədbirləri. Monoqrafiya / F. D.Hübətov. – Bakı. – 2021. – 229 s.

³⁸ Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Dövlət Proqramları hesabatı: [Elektron resurs] / Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin rəsmi internet saytı. – Bakı. 2024. URL: <https://eco.gov.az/az/ekoloji-siyaset/dovlet-proqramlari>

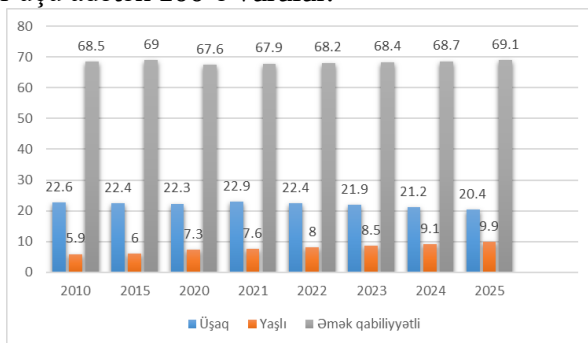
əhali 9 974,1 milyon nəfər, ekoloji iz adambaşına 2,17 qha, biotutum 0,97 qha təşkil etmişdir. 1998-ci il, bütün nəzərdən keçirilən dövrlə müqayisədə əhalinin artmasına baxmayaraq, ən aşağı biotutum (adambaşına 0,70 qha) və ekoloji iz (adambaşına 1,78 qha) göstəricilərinə malikdir. Oxşar dinamika digər dövrlərdə də müşahidə olunur: əhalinin sayı artır, lakin biotutum və ekoloji iz göstəriciləri sabilliyini qoruyur. Qeyd edək ki, 1996-2008-ci illər ərzində ekoloji defisitın artması Azərbaycan iqtisadiyyatının keçid mərhələsi və modernləşdirilməsi ilə bağlı istehlakın artıq sərfiyyatı, ərazinin 20 faizinin itirilməsi, əhalinin sıxlığı və s. ilə bağlı idi, lakin sonrakı illərdə əhali artımının çoxalması fonunda, xüsusən də 2010-cu ildə ekoloji defisit göstəriciləri azalmaqdadır. Sonrakı illərdə Azərbaycanın əhalisi artsa da, ekoloji izində və ya biokütləsində əhəmiyyətli bir artım müşahidə olunmayıb. Bu tendensiya ekoloji iz göstəricilərinin artmasının əhali artımı ilə deyil, cəmiyyətin istehlak səviyyəsi və mədəniyyəti ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Həm gündəlik həyatda, həm də istehsalda resurslardan səmərəli və diqqətli istifadə, ekoloji cəhətdən təmiz və müasir texnologiyaların istifadəsi bu sahədə müsbət dinamika ilə öz töhfəsini verir. Azərbaycanda əhali sayının biotutum və ekoloji iz göstəricilərinə olan nisbəti ölkənin ekoloji davamlılığı və resurslardan istifadə səviyyəsi baxımından mühüm göstəricidir.

Üçüncü fəsil **“Davamlı inkişafa keçid şəraitində Azərbaycanın demoqrafik siyasətinin perspektivlərinin qiymətləndirilməsi”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəsil Azərbaycan Respublikasının demoqrafik siyasətinin əsas istiqamətlərinin təhlilinə və yeni tendensiyaaların müəyyənəşdirilməsinə həsr olunmuşdur.

Üçüncü fəslin **“Müasir dövrdə Azərbaycanın demoqrafik siyasətinin əsas istiqamətləri və yeni tendensiyaalar”** adlanan birinci paragrafında göstərilir ki, demoqrafik siyasətin məqsədləri və tədbirlər sistemləri mövcud ideoloji konsepsiyalar, sosial sistemin xüsusiyyətləri, idarəetmə və iqtisadi inkişaf səviyyəsi, resurs imkanları, həyat keyfiyyəti, mədəni və dini normalar və ənənələr, demoqrafik keçid mərhələsi, tədqiq olunan ərazidəki tendensiyaalarla müəyyən edilir. Azərbaycanda demoqrafik siyasət sahəsində dövlət tərəfindən qəbul olunmuş konsepsiyalar və dövlət proqramları mövcuddur. Azərbaycanda dövlət demoqrafik siyasəti müxtəlif dövlət orqanlarının

fəaliyyəti və müvafiq proqramların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və Heydər Əliyev Fondu bu prosesdə əsas rol oynayır³⁹. Azərbaycanın demoqrafik siyasətinin əsas nəticələri göstərir ki, dövlət proqramları, beynəlxalq əməkdaşlıq və dövlətin rolu ilə bu istiqamətdə fəaliyyət davam etdirilir və uzunmüddətli perspektivə malikdir.

Üçüncü fəslin *“Azərbaycan Respublikasının demoqrafik asılılıq göstəricilərinin müqayisəli təhlili”* adlı ikinci paragrafında qeyd edilir ki, ölkənin demoqrafik vəziyyətini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün demoqrafik asılılıq nisbəti anlayışından istifadə olunur. Demoqrafik asılılıq nisbəti işsizlərin sayının iqtisadi cəhətdən aktiv insanların sayına nisbətidir və potensial və pensiya yükünün cəmi kimi hesablanır. Demoqrafik asılılıq nisbəti hesablanarkən aşağıdakı yaş qruplarından istifadə olunur: əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik əhali (0-14 yaş); əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali (15-64 yaş); əmək qabiliyyətli yaşda olan daha yaşlı əhali (65 yaş və yuxarı)⁴⁰. Demoqrafik asılılıq nisbətlərinin üç növü var: uşaq asılılıq nisbəti, yaşlı asılılıq nisbəti və ümumi asılılıq nisbəti. Hər üçü adətən 100-ə vurulur.

Səkil 8. *Azərbaycanda uşaq, yaşlı və əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisinin göstəriciləri 2012-2024-cü illər üzrə, %*

Məlumat mənbəyi: Dövlət Statistika Komitəsi

³⁹ Мехдиева, У.М. Роль неправительственных организаций в публичной дипломатии (на примере Фонда Гейдара Алиева) // Мировая политика. – 2018. №1, – с.24-32. DOI: 10.25136/2409-8671.2018.1.25428 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25428

⁴⁰ Махмудов, А.Г. Демографическое развитие Азербайджана в условиях глобализации / А.Махмудов. – Баку: Elm, – 2016. – 280 с.

Şəkil 8-də uşaqların demoqrafik asılılıq əmsallarının göstəriciləri illərdə azalır (2010-cu ildə 22,6%, 2025-ci ildə 20,4%), halbuki 15 il ərzində kəskin dəyişikliklər müşahidə olunmur. Bu tendensiya əsasən əhalinin artım tempinin, doğulan uşaqların sayının, əhali strukturunda uşaqların payının və demoqrafik asılılıq nisbətlərinin azalması ilə əlaqədardır. Yaşlı əhalinin asılılıq nisbətində isə əks tendensiya müşahidə olunur⁴¹. Yaşlıların asılılıq nisbəti illər ərzində durmadan artmaqdadır. 2010-cu ildə asılılıq nisbəti 5,9% idisə, 2025-ci ildə 9,9% təşkil edir. Deməli, işləməyən əhalinin demoqrafik asılılıq göstəriciləri 2010-cu ildə 28,5%, əmək qabiliyyətli 68,5%, 2024-cü ildə 29,5% və 69,1% təşkil edir. Göstəricilər bir-birinə yaxın olaraq qalır, lakin nisbətlər dəyişir. Yaşlı əhalinin artan nisbəti ömür uzunluğunun artmasının, səhiyyə xidmətlərinə çıxışın və həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin əmək qabiliyyətli əhaliyə əlavə yük yarada biləcəyini göstərir. Gələcəkdə yaranacaq vəziyyət pensiya xərclərinin, səhiyyə sisteminə təzyiqin artmasına, sosial siyasətdə dəyişikliklərə və əmək bazarındakı problemlərə səbəb olacağını göstərir. 1960-70-ci illərdə bütün post sovet ölkələrdə demoqrafik asılılıq nisbəti olduqca yüksək idi. problemlərə səbəb olacağını göstərir⁴². Həmin ölkələr bir dövlətin tərkibində olmaqla, doğum səviyyəsinin və gənc nəslin sayının artırılmasına yönəlmiş vahid demoqrafik siyasət yürüdükdülər⁴³. Bu ölkələrin oxşar tarixi irsinə və eyni demoqrafik tendensiyalara baxmayaraq, yuxarıda qeyd olunan ölkələrin hər biri demoqrafik asılılıq nisbətlərinə əsaslanan demoqrafik model nümayiş etdirir. Azərbaycanın daha gənc əhali strukturu var və bu da gənclərin ölkədən axınının qarşısını almaq üçün əlavə iş yerlərinin yaradılmasını tələb edir. Azərbaycanda son demoqrafik proseslərdə müşahidə olunan yaşlıların orta ömür uzunluğunun artması, demoqrafik asılılıq göstəricilərində yaşlı insanların sayının cüzi artması və reproduktiv sürətin cüzi azalması

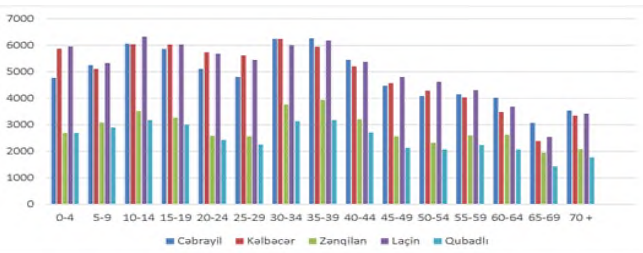
⁴¹ Стрекалова, Н.Д. Демографическая политика в контексте устойчивого регионального развития / Н.Д.Стрекалова, М.А.Татарникова, Н.Н.Фролова // Креативная экономика. – 2022. т.16, №1, – с.281-294.

⁴² Рыбаковский, О.Л. Демографическая политика: определение, структура, цели / О.Л.Рыбаковский, О.А.Таюнова. // Журнал Демография и миграция, 2019, – с.100-111.

⁴³ Haqverdi, Ü.T. Demoqrafik siyasət: dərslik / Ü.Haqverdi. – Bakı: Apostrof-A, – 2021. – 264 s.

demoqrafik riskləri və prosesləri minimuma endirmək üçün əlavə tədbirlər tələb edir.

Üçüncü fəslin *“Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində davamlı demoqrafik inkişafı və gələcək imkanlar”* adlanan üçüncü paraqrafda xüsusi vurğulanır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə cəmiyyətin inkişafı onu əhatə edən iqtisadi, sosial və ətraf mühitin imkanlarından asılıdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında demoqrafik bərpa modeli “Böyük Qayıdış” proqramının təməl istiqamətlərindən biridir⁴⁴. Kohotr metodunun əsasında ərazinin yaş struktur analizləri ilə əhalinin sabit artımını proqnozlaşdırmaq, onunla paralel təhsil, səhiyyə, sosial xidmətlər və infrastrukturun planlanması mümkündür. Kohotr metodu münaqişədən, müharibədən sonrakı ərazinin təhlil edildiyi, yerli və ya regional səviyyə üçün sürətli və etibarlı proqnozlaşdırmanın lazım olduğu yerlərdə istifadə olunur⁴⁵. Həmin metodunun üstünlükləri ondan ibarətdir ki, bu metod sadədir, vizualdır, istənilən əraziyə uyğunlaşması asandır, minimum məlumat tələb edir və 5-10 il üçün sabit proqnozlar verir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının əhalisinin yaş qruplarını nəzərə alaraq, hər iqtisadi rayona görə mövcud əhali üçün demoqrafik asılılıq əmsalının hesablanması vacibdir.

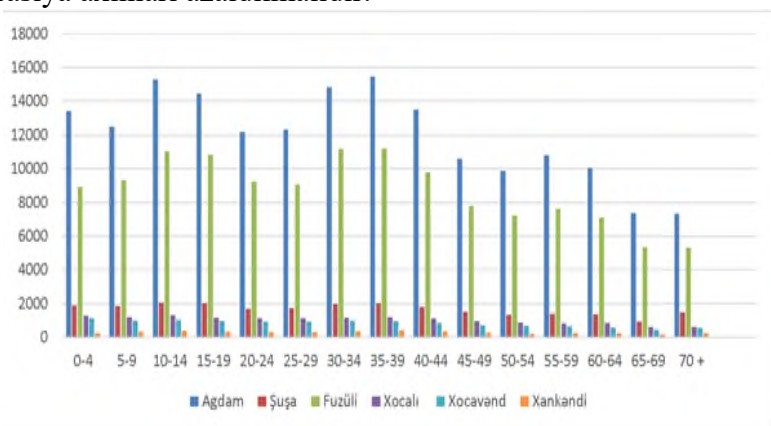
Şəkil 9. İşğaldan azad olunmuş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun demoqrafik asılılıq əmsalı göstəriciləri

Məlumat mənbəyi: Dövlət Statistika Komitəsi

⁴⁴ Tağıyeva, F.B. [və b.] Demoqrafik göstəricilərin regional xüsusiyyətləri / F.B.Tağıyeva, X.Xələfli, C.Rəhimov // – Bakı: Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal. Təbiət Elmləri, – 2024. Cild 18, Sayı: 11, – s.118-122.

⁴⁵ Харченко, К.В. Демографический потенциал как ресурс стратегического развития регионов и муниципальных образований // Среднерусский вестник общественных наук (Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ). – 2021. №2, – с.56-77.

Şəkil 9-da göründüyü kimi, uşaq (32,7%) və yaşlılar (13,1) tərəfindən yaranmış demoqrafik asılılıq bütün iqtisadi rayonlarda müşahidə olunur. Əmək qabiliyyətli əhalinin göstəriciləri daha azdır. Oxşar tendensiya işğaldan azad olunmuş Qarabağ iqtisadi rayonunun demoqrafik asılılıq əmsalı göstəricilərində müşahidə olunur. “Böyük Qayıdış” proqramının birinci mərhələsinin icrası 2026-cı ilin sonunda bitməlidir. Hazırda demoqrafik asılılıq göstəricilərində əmək qabiliyyətli əhalinin üzərində demoqrafik yük göstəriciləri yüksəkdir. Bu baxımdan gələcəkdə həmin ərazilərdə “demoqrafik dividend” imkanlarının yaradılması üçün demoqrafik davamlı strategiyanın həyata keçirilməsi zəruridir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətləri 2030-cu ilə qədər Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Onların icrası zamanı həmin ərazilərdə əhalinin daimi yaşaması üçün əlverişli şərait yaradılmalı, məktəb, səhiyyə, iş yerləri və infrastruktur təmin edilməli, qayıdış prosesi sürətləndirilməli və miqrasiya axınları azaldılmalıdır.

Şəkil 10. İşğaldan azad olunmuş Qarabağ iqtisadi rayonunun demoqrafik asılılıq əmsalı göstəriciləri

Məlumat mənbəyi: Dövlət Statistika Komitəsi

Əhali artımının davamlı təminatını müəyyən etmək, bunun üçün yalnız doğumun artması yox, həm də keyfiyyətli həyat şəraitinin təminatı əhəmiyyətlidir. Əhalinin yaş strukturunun balanslı saxlanması, gənclərə təhsil və iş imkanlarının yaradılması, yaşlılara

isə sosial təminat və tibbi xidmət; demoqrafik yükün idarə edilməsi, demoqrafik imkan pəncərəsinin səmərəli istifadə edilməsi, bərabər və inklüziv əhali inkişafının təminatının təşkil olunması – bütün bu şərtləri yerinə yetirmək işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa, inkişaf və gələcək nəsillər üçün davamlı həyat şəraiti yaratmaq baxımından olduqca vacibdir.

Tədqiqatın yekununda əldə olunan nəticələr, təklif və tövsiyələr dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aşağıdakı kimi əks olunmuşdur:

1. Davamlı inkişaf modeli müasir sivilizasiyanın ən global miqyasda prioritet hesab olunan yanaşmalardan biridir. Bu model siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji amilləri tarazlaşdıraraq cəmiyyətlərin uzunmüddətli inkişafını təmin etməyi hədəfləyir. Demoqrafik göstəricilər isə davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə olunmasında əsas rol oynayır. Əhalinin artım tempi və dinamikası cəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirməklə siyasi, sosial-iqtisadi və ekoloji proseslərə birbaşa təsir göstərir. Davamlı inkişaf prinsipləri ilə demoqrafik amillərin qarşılıqlı əlaqəsi və balanslı qarşılıqlı təsiri gələcək nəsillər üçün strateji prioritetlərin və uzunmüddətli strategiyaların müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Aparılan təhlillər göstərdi ki, Azərbaycanda əhalinin artım dinamikası müsbət tendensiyaya malikdir və əhali ildən-ilə artır. Azərbaycan demoqrafik keçidin 4-cü mərhələsindədir və bu mərhələ əvvəlki onilliklərlə müqayisədə təbii artım və doğum nisbətinin bir qədər yavaşlaması, ölüm nisbətinin aşağı olması və ömür uzunluğunun artması ilə xarakterizə olunur. Hazırda demoqrafik göstəricilər Azərbaycanın davamlı demoqrafik potensialını nümayiş etdirir və ölkənin gələcəkdə də davamlı inkişaf yolu ilə irəliləməyə davam edəcəyini göstərir.

2. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ailəsi xalqın mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə əsaslanan tarixən formalaşmış fundamental ailə institutların üzərində yaranmışdır. Ümumi və nəsilvermə əmsallarının göstəricilərin azalması prosesində müəyyən edilmişdir ki, hazırkı mərhələdə Azərbaycan natalizm (böyük ailə) modeldən nuklearlaşma (valideynlər + uşaqlar) ailə modelinə keçid edir və bununla da ailə münasibətlərinin vacib zehni və xarakterik xüsusiyyətlərini müasir çağırışlarla birləşdirir. Ailələrin, qadınların və uşaqların müdafiəsi

üçün hüquqi və sosial çərçivənin gücləndirilməsi, gənc ailələrə sosial yardım və qəyyumluq göstərilməsi, çoxuşaqlı ailələrə, şəhidlərə və veteranlara dəstək verilməsi, uzunmüddətli demoqrafik planlaşdırma üçün hərtərəfli ailə siyasətinin yaradılmasına töhfə verir.

3. Aparılmış araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, Azərbaycan neft və qaz ölkəsi olsa da, enerji səmərəliliyi davamlı inkişafa və ekoloji izin azaldılmasına yönəlmiş dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilib. Kyoto və Paris Sazişlərinin müddəalarına əsaslanaraq, o cümlədən COP29-a ev sahibliyi edən ölkə kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün yaşıl enerji və resurslardan səmərəli istifadə siyasəti həyata keçirir. Bu sahədə əsas istiqamətlər yanacaq-enerji stansiyalarının, bərpa olunan enerji mənbələrinin modernləşdirilməsi və bu proseslərin hüquqi tənzimlənməsidir. Azərbaycanda ekoloji izin dəyərləri onun biotutumunu üstələyir ki, bu da ekoloji defisit yaranmasını və daha davamlı inkişaf modelinin yaradılmasının ehtiyacını göstərir. Qlobal emissiyaların kiçik bir payına (təxminən 0,17-0,15%) malik olan Azərbaycan ekoloji izini azaltmaq üçün tədbirlər görür. Beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq, Azərbaycan 2030-cu ilə qədər istixana qazı tullantılarını 35% azaltmaq və 2050-ci ilə qədər karbon neytrallığına nail olmaq niyyətindədir.

4. Müəyyən edilmişdir ki, Planetar yüklənməyə uyğunlaşdırılmış İnsan İnkişafı İndeksinin müqayisəli təhlili davamlı inkişaf, resursların səmərəliliyi, ekoloji defisit göstəricilərinin qiymətləndirilməsini nümayiş etdirir və ölkələrin iqtisadi siyasətinin nəzərdən keçirilməsini asanlaşdırır. İstixana qazı tullantılarını və planetə təzyiqi nəzərə alan bu indeks qlobal iqlim siyasəti üçün vacib bir vasitəyə çevrilir. Azərbaycan postsovet məkanındakı ölkələrlə müqayisədə bu indeksin bütün əsas komponentləri üzrə göstəricilərini yaxşılaşdırmışdır.

5. Müəyyən edilmişdir ki, davamlı inkişaf kontekstində hazırlanmış Azərbaycanın demoqrafik siyasəti təbii əhali artımı, həyat keyfiyyəti və iqtisadi potensial arasında tarazlığa nail olmağa yönəlmişdir. Azərbaycan demoqrafik paradigma dəyişikliyi yaşayır və kəmiyyət artımından keyfiyyət artımına keçid ümumi artım tempinin azalması fonunda doğum səviyyəsini stimullaşdırmağa,

ömür uzunluğunu artırmağa və region əhalisinin sabitləşməsinə yönəlib. Müsbət əhali artımı ilə Azərbaycan demoqrafik siyasətini həyat keyfiyyətinə və sağlamlığına, regional inkişafa, məşğulluğa, iqtisadiyyata və yeni reallıqların nəzərə alınmasına yönəldir. Demoqrafik siyasət BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nail olmaq üçün Azərbaycanın milli strategiyalarının və davamlı inkişaf proqramlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

6. Müəyyən edilmişdir ki, demoqrafik asılıq göstəricilərinin təhlili zamanı Azərbaycanda gənc əhali strukturunun üstünlük təşkil etməsi, uşaq asılığın azalması və yaşlıların nisbətinin artması ilə müsbət dinamika nümayiş etdirdiyi məlum olub. Ömür uzunluğunun artması nəticəsində əhalinin qocalması tendensiyası müşahidə olunur ki, bu da pensiya sistemi, səhiyyə, müavinət ödənişləri və əmək bazarı üçün əlavə xərclərə səbəb olacaq. Bu çağırışların optimallaşdırmaq üçün həlli üçün gənc nəsil üçün əlavə iş yerləri yaratmaq və yaşlanan əhaliyə sosial adaptasiyanı təmin etmək lazımdır. Əmək qabiliyyətli əhalinin iqtisadi potensialı sosial təminat sistemlərinin davamlılığı və Azərbaycanın gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın yaş strukturunda “demoqrafik pəncərə”nin olması demoqrafik siyasət proseslərinin idarə olunması üçün əlavə imkanlar yaradır.

7. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun azad edilmiş ərazilərində əhalinin köçürülməsi 2030-cu il Milli Prioritetləri çərçivəsində həyata keçirilir. Ərazinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və minalardan təmizlənməsi, infrastrukturun inkişafı, genişmiqyaslı bərpa və iş yerlərinin yaradılması bu ərazilərdə planlaşdırılan məskunlaşmanı asanlaşdıracaq. Bu məqsədlə, kohort metodundan istifadə edərək Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üçün yaş qrupları üzrə demoqrafik proqnoz təqdim edilmişdir. Məlum olub ki, bütün bölgələrdə gənc nəsil üstünlük təşkil edir ki, bu da ərazinin "demoqrafik dividentini", təşkil edir, lakin eyni zamanda yaşlı nəslin sayı da artır. Böyük Qayıdış proqramının mərhələləri həyata keçirildikcə bu ziddiyyətlər həll olunacaq və demoqrafik tarazlıq bərpa olunacaq. Davamlı demoqrafik modelin istifadəsi bu istiqamətdə uzunmüddətli müsbət dinamikaya kömək edəcək.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycanda inküziv inkişafın demoqrafik aspektləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Komitəsinin əsərləri, İnsan və biosfer (MaB, UNESCO) jurnalı, – 2021. cild 16, – s.341-350.
2. Davamlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsində demoqrafik təhlükəsizliyin yeri və rolu // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal, – 2022. №2(78), – s.245-252.
3. Demographic features and energy efficiency as factors of sustainable development // Student Scientific Community, Higher School Of State Audit Lomonosov Moscow State University, Annual International Conference “Carpe Scientiam”,– Moscow: Courses Of International Business In, New Economic Paradigm. – 30th November, – 2022, – p.78-84.
4. Azərbaycanda milli təhlükəsizlik strategiyasının demoqrafik aspektləri // Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Modernləşmənin prioritet istiqamətləri: sosiomədəni və iqtisadi-ekoloji aspektlər” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. – Bakı: – 06 may, – 2022. – s.408-413.
5. Проблемы изменения климата в аспектах устойчивого развития азербайджанской республики // XIX Международный конгресс с элементами научной школы для молодых ученых, Устойчивое развитие: геополитическая трансформация и национальные приоритеты, Сборник Малышевских чтений,– 30 марта – 1 апреля, 2-й т., – 2023, – с.209-220.
6. Оценка эффективности управления процессами устойчивого развития в различных демографических условиях // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, – 2023. №1(81), – с.293-302.
7. Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafında əmək ehtiyatlarının formalaşmasının demoqrafik aspektləri // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və müasir Azərbaycanın yeni inkişaf dövrü” mövzusunda doktorant və dissertantların elmi konfransı. – 02 may, – 2023, – s.157-167.

8. Demographic Indicators and Efficiency of Resource Management as Factors of Sustainable Development // 6th International CEO Communication, Economics, Organization&Social Sciences Congress, CEOSSC – 2023 – USA: – 16-18 June, – 2023. – p.98-105.
9. Demographics and consumption culture as factors of sustainable development // 9th International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress, – Tashkent / Uzbekistan: – 7-10 November, – 2023. – p.195-201.
10. Comparative analysis of the main demographic indicators in the context of sustainable development of Azerbaijan // 10th International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress. – Targoviste / Romania: – 10-13 September, – 2024. – p.931-938.
11. Azərbaycanın davamlı inkişaf kontekstində demoqrafik asılılıq göstəricilərin müqayisəli təhlili // – Bakı: Geopolitika jurnalı, – 2025. №3(87), – s.62-67.
12. Current trends and main features of family planning policy. National University Odesa Law Academy South-Ukrainian Center of Gender Problems // Actual Problems of Politics. Collection of Scientific Works, – 2025. Issue 75,– p.282-289.
13. Current Trends in Demographic Processes in the Context of Sustainable Development of the Republic of Azerbaijan // Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi. Amaç və Kapsam. – 2025. Cilt: 8 Sayı: 2, – p.298-311.
14. The main directions of modern demographic policy of Azerbaijan // Baltic Journal of Legal and Social Sciences. – 2025. №3, – p.142-147.

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 oktyabr 2026-cı il tarixində saat 11.00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.30 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, Lermontov küçəsi, 74.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 sentyabr 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

clustaff

Çapa imzalanıb: 18.09.2026

Kağızın formatı: A5

Həcm: 42665 işarə

Tiraj: 100 nüsxə